

קושיות החיים? מספיק שהוא מציירם כמות שהם, ויבוא הקורא ויסיק מסקנותיו.

שאלתי את הסופר אילו מכל ספריו הם החביבים עליו ביותר, ונקב בשמות שנים מן הסיפורים המוקדמים שלו, "נפתולי אדם" ו"עלילות עקביה", ובשם "כיסופים", הרומן הלא נשלם עדיין מחיי יהודה אלקלעי. ואכן, מי שמכיר את היצירות הללו יודע, שבהן, כמו גם בסיפורי הנשים של בורלא, כגון "בקדושה", נפתח צוהר להבנת חייהם והלך־מהשבתם של בני עדות יהודיות עתירות־מסורת ורוויות תרבות, ולהצצה הידרת בנפתולי גורלו של האדם עלי אדמות.

(1960)

ש"י עגנון

אפילו אלומתיקש אפשר להנציח בספרות.
צריך רק כוח ראייה וכוח כתיבה. והעיקר —
צריך לא הו ב.

*

הקשר העמוק לעבר בא עם הגיל. עוד יבוא
יום וגם אתם — דור של גילי הארץ המתימרים
להתחיל הכל מחדש — תרגישו פתאום בכורה.
שאינ לעמוד בפניו, להשוף ולגלות את שרשיכם.

יליד העיירה בוצ'ץ בגליציה (ט' באב תרמ"ח — 1888).
 למד בחדר ומפי אביו הרב שלום מרדכי הלוי צ'צקס.
 בנערותו הירבה לכתוב שירים וסיפורים, בעיקר
 באידיש, ובהיותו בן ט"ז נתפרסם שירו הראשון
 בעברית. ב־1909 עלה לא"י והשתקע ביפו. סיפורו
 הראשון בעברית, "עגנון", נתפרסם ב"העומר" ש־
 בעריכת ש. בן־ציון, והוא חתם עליו בפסבדונים
 "עגנון", שנעשה לשם משפחתו הקבוע. השובי הסופרים
 בא"י דאו, כגון ש. בן־ציון וי. ח. ברנר, סמכו ידיהם
 על המספר הצעיר, "הכותב בלשון יראים" ב־1913
 יצא עגנון את א"י וישב כעשר שנים בגרמניה. חלק
 גדול של כתביו מן השנים ההן, עלה באש, בשריפת
 ביתו שבהמבורג. משנת 1924 הוא יושב בירושלים.
 כתביו — סיפורים קצרים וארוכים, מעשיות ואגדות —
 יצאו בהוצאת שוקן במספר מהדורות, האחרונה בי"א
 כרכים, בשנים תשי"ג—תש"ט. רבים מסיפוריו נתרגמו
 ללשונות לועזיות.
 מספריו: "והיה העקוב למישור" (מהדורה א' — הוצ'
 י. ח. ברנר, יפו תרע"ב), "הכנסת כלה", "סיפורי אהר
 בים", "בלבב ימים", "סיפור פשוט", "אורה נטה ללון",
 "תמול שלשום" (רומן), "ספר המעשים" ועוד.
 הוכתר בפרס ביאליק בתרצ"ד ובתש"י, זכה בפרס
 ישראל לספרות יפה בתשי"ד ובתשי"ח.

א

הגב' עגנון מכניסה אותי לחדר עבודתו של הסופר. וכי
 אינך תמהה, שהסכמתי להיפנות לשיחה? שואל עגנון, לאחר
 שהוא מזמין אותי לשבת ומכבדני בכוס תה ריחני. הודיתי,
 שאכן התפלאתי שנענה לבקשתי מיד.
 מאז קראנו בנעורינו, באחת ממחלקות הגימנסיה, את
 "בלבב ימים" שלו, עגנון הוא מן הסופרים הנערצים עלי. עבר
 זמן עד שנמלאתי עון להרים את שופרת הטלפון ולבקש
 שיקבלני לשיחה. אז, באותם ימים רחוקים ויפים של בית־הספר
 ושל ויכוחים סוערים בשאלות ספרות בתנועת־הנוער, נתמרד
 בי משהו נגד אוירת האמונה העמוקה ומעשי־הנסים שבסיפור
 "בלבב ימים", ולא יכולתי לקבלו בשלמותו. אולם במשך השנים
 נשביתי לקסמו של הסופר ולמדתי לאהוב את עולמו על ניגודיו,
 על פשטותו המורכבת, על יגונו ועל שונו, על אמונתו, על
 בטחונו ועל מעשי הנפלאות שבסיפוריו. שאינם אלא סמל
 ובבואה למציאות הנפשית, שאותה הוא מתאר.
 "היו זמנים, שהייתי מתרצה רק בקושי לקבל שלוחי
 העתונות", הוסיף ואמר עגנון, "אולם לעתים נראה לי כי ספרי
 מהווים קישוט על גבי מדפי הספרים, יותר מאשר חומר־קריאה
 ומזון רוחני לדור הצעיר. הפץ הייתי שיקראוני". כאשר אמרתי
 לו, שדומה, כי דווקא את יצירותיו מרבים לקרוא, הציץ בי
 בספקנות וראיתי, שאינו מאמין לדברי.
 שאלתיו על שבעת הכרכים של המהדורה החדשה של כל
 כתביו, שראתה אור לאחרונה, בהוצאת שוקן. אין בהם כל
 סיפור חדש, מלבד כמה פרשיות ב"הכנסת כלה". אלא שעל כל
 הישן העביר הסופר קולמוסו מחדש.

אותם הסופרים, שהשפיעו על הדור ההוא — מאפן, סמולנסקי, וכד' — כל אותה הספרות, שבני דורי קראו בנעוריהם והושפעו ממנה ברצון או שלא ברצון, בי לא נגעה כלל. משום מה לא באה אז לידי.

„סבורני, שסופר אינו יודע מהיכן הוא יונק, כשם שהתינוק אינו יודע מה טיבו של המזון שהוא מכניס אל קירבו עם חלב אמו. אלו הם דברים, שאינם נעשים בהכרח. אדם קורא — ואני תמיד קורא — ובשום פנים לא אוכל לומר, ספר זה או סופר זה השפיעו עלי, או על דרך כתיבתי. הדבר היחידי שיכול אני לומר על כתיבתי הוא, אם להשתמש בביטוי משל שכנינו, מן אללה היא, אינני יודע כיצד ומהיכן באה אלי. אין זו יהירות, חלילה מצדי, ואף לא עניוּת. אני אומר מה שנדמה לי כנכון.“

— אולם אין האדם חי בחלל, שהרי יש לו שרשים. גדי, שסיים בינתיים את העוגה; לא התעניין, כנראה, בהמשך שיחתנו. ירד מעל ברכי סבו, ופנה לחדר הסמוך, אל אמו וסבתו. „לך שחק בני, לך“, אמר לו עגנון בחיבה. לאחר שהילד נעלם מעבר לדלת, פנה אלי ואמר: „שרשים? כמובן. אוי לו לאדם שנתלש ממקומו ואינו חוזר אל שרשיו. זוהי הטרגדיה הנוראה ביותר של האדם.“

הזכרתי את יצחק, גיבורו של „תמול שלשום“. „סבורני שהצדק עמך. אכן סיפורו של יצחק קומר הוא סיפור של אדם, שביקש לחזור לשורשיו. ואם לדבר על שרשי שלי, הריהם נעוצים כולם במקרא, בגמרא, במדרשות ובשאר ספרי חכמינו. טועה מי שסבור, כי סיפורי, מסוגננים, אני כותב כמו שאני יכול, או יודע, לכתוב. אין אצלי כל נסיון מכוון לסגנון. אני כותב כשם שכתב אבי, כשם שכתב זקני. אמנם, זקני לא כתב סיפורים, אך הוא כתב ספרי-הלכה. ואין המרחק בין השניים רב כל-כך, כפי שנדמה בראיה ראשונה. ספריו הרי עוסקים לא בהלכות מופשטות, אלא בהלכות-חיים.“

— כלום שינית משהו בתוכן, או בצורה? — שאלתי. „לא. השינויים הם בעיקר סיגנוניים, לשוניים, כולם לצד הפשטות. במקום שמצאתי שאפשר לקצר, קיצרתי. העברית אינה סובלת את האריכות. אפשר לומר, כי היתה זו בעיקר עבודת ליטוש. מאוד הייתי הפץ, שמי שקורא את ספרי, יקרא תמיד את המהדורות החדשות, המתוקנות.“

„דלת הדירה נפתחה. נכנסה אשה צעירה שהולכת ילד בן שנתיים, שהוריתלילים ובעל עיניים שחורות גדולות. „שלום אבא, אנו מפריעים?“ — היתה זו בתו של הסופר, עם בנה הקטן. עגנון קם מכסאו לקראת האורחים, כשעל פניו חיוך של טוב-לב ואהבה. הרגשתי, שאני היא המפריעה וכבר עמדתי להציע שאלך ואחזור בפעם אחרת, כשעגנון פנה אלי פניה שיש עמה התנצלות ואמר: „זה שבועות אחדים שלא ראיתי את הילד. כמה גדל בינתיים, ואמונה, בתי, מספרת, שכבר התחיל מפטפט“. הוא הושיב את הילד על ברכיו, הושיט לו פרוסת עוגה ואמר: „ברך, גדי, ברך“. אולם הילד רק הביט בו, בסבא, בעיניו הגדולות, והושיט את העוגה לפיו... המשכנו בשיחה.“

שאלתי על מקורות היניקה שלו, על סופרים או ספרים שהשפיעו על יצירתו.

„שאלת ההשפעה היא שאלה גדולה ועמוקה, ואפשר לדבר עליה הרבה. אנסה לומר בקיצור נמרץ. נדמה לי שלא תמיד מושפעים דווקא מן הגדולים, מן הסופרים שמרבים לקרוא ונושאים אליהם עיני הערצה. יש שמושפעים דווקא מקטנים, מכלי שני ושלישי. קראתי את הומירוס, את סרוואנטס, את טולסטוי, את המסון, את בלזק, את פלובר, אולם איני יכול לומר אם ובאיזו מידה הושפעתי מהם. כלום יכול אדם לדעת מה הם הדברים הנחרתים בלבבו? הן יש וההשפעות החשובות ביותר נעשות שלא מדעתו של אדם, והוא אינו יודע עליהן דבר. אשר לספרות העברית החדשה, בנעורי לא הגיעה לידי כל

המידה של הספרות האירופאית, לא יבינם לעולם. אצל אומות העולם קיימת באמת ספרות עממית גדולה ונרחבת. לפני שכתב גיתה את פאוסט-שלו, היו קיימות עשרות נוסחות של סיפור המעשה. שם אפשר לדבר על המקורות לגיתה. לא כן אצלנו. "שבנו לדבר על 'תמול שלשום', על תיאוריו מחיי ירושלים, שהוא קשור אליה בכל נימי נפשו. 'בעולם האמת' — אמר — 'שואלים את האיש: עסקת בתורה? כשישאלו אותי אשיב: עסקתי בירושלים, למדתי את ירושלים'."

הזכרתי לפניו כמה מן הרומנים החדשים מחיי הארץ וסיפרתי לו, כי יש מבקרים הטוענים, שלא יתכן רומן ישראלי, משום שעדיין לא נוצרה בארץ מציאות בתקימא ועמוקת שרשים. עגנון עשה תנועה בידו, כמי שמבקש לבטל כליל את הדברים ששמע.

"הבל הבלים", אמר. "אני מתפעל מכל הסופרים הכותבים מחיי הארץ."

— אך הרי הם עוסקים במציאות חולפת. — אמרתי. "המציאות חולפת, אך הספרות נשארת. אם הסופר חי את הדברים, אם מציאות זו עוברת את כור ההיתוך הרוחני שלו, היא מוכשר להעניק לה את הנצח. אפילו אלומתקס אפשר להנציח בספרות. צריך רק כוח ראייה וכוח כתיבה. והעיקר — צריך לאהוב. הסופר בן הקיבוץ, או בן המושבה, אם הוא אוהב אותה באמת, ידע לכתוב עליה. גם אם, חלילה, מושבה זו נהרסה ולא נשאר לה שריד, אין זה נכון, שהחיים החדשים בארץ אין להם שרשים. אין מציאות בלי שרשים. אין תולדות בלי אבות. צריך רק להעמיק להתבונן ולאהוב הרבה הרבה מאוד. ובכלל, כלום אפשר לדעת מה יחלוף, ומהו שעתידי להתקיים? רואה את את גני? היה בגני עץ זית יפה, שבשנות המלחמה פגע בו פגז והרסו. הצטערתי הרבה על אילן נאה זה שהלך לאיבוד. אך כעבור זמן התחיל מוציא משרשיו נצרים חדשים, וכעת הוא עץ לתפארת."

— כלום סבור אתה, שמקורות יניקה אלו, שרשים אלו, יכולים לשמש מקור היות גם לסופרים הצעירים, בני דור, שנחרק מן הספרות המסורתית? —
 "סבורני, כי אין לדבר על מציאות חולפת כעל עובדה מוגמרת. דור זה נחרק, אך מי יודע, אולי הדור הבא יחזור? אין אומה ולשון בעולם, שאינן מעורות בספרות הלאומית שלהן, שהרי בלי זה לא תהיה לנו ספרות היכולה למלא את הנפש. הספרות שלנו כוללת בהכרח את התנ"ך, את התלמוד, מדרשי הלכות ומדרשי אגדות, פוסקים ראשונים ואחרונים. כוח היצירה של עם ישראל עדיין לא נתגלה במלואו בספרות החדשה. הוא מקופל בספרות הישנה. רק אם נאמץ אותה אל לבנו, כחלק ממורשתנו, כמקור היניקה שלנו, תבוא בספרותנו היסניתזה הנכספת."

השיחה נסבה על האגדות, שעגנון משתמש בהן בסיפוריה והזכרתי את שלשלת המעשיות שב"הכנסת כלה".

"על אגדות יש לי הרבה מאוד לומר, ויתכן שאכתוב פעם משהו על הנושא הזה. טעות היא בידי הסבורים, שאני משתמש באגדות. פעמים רבות כתבנו אלי, או אמרו לי, שלאחר שקראו את סיפורי נזכרו בכל אותן המעשיות שאני מספר. אולם ככל שחקרנו בדבר, לא מצאנו לאגדות אלו כל מקור. האמת היא, כי בדרך כלל אני עצמי איני יודע, המש דקות לפני שאני מעלה את הדברים על הכתב, מה אני עומד לכתוב. מעולם לא כתבתי מתוך פרוגרמה, כדי להילחם בעד או כנגד דברים מסוימים. את אשר ישים אלוקים בפני אותו אדבר, כלשון המקרא, או במלים אחרות, אני כותב את אשר אומר לי לבני. זה שאומרים לי, כי סיפורי כאילו ידועים משכבר, הוא מחמאה גדולה בשבילי. סימן שסיפרתי דברים ברוח העם, דברים שהיו בלב העם, המבטאים את אשר בנפשו. רק מי שמכיר את העם, את מקורות היניקה הרוחניים שלו, שדיברנו עליהם קודם, יוכל להבין זאת. מי שבא למוד את סיפורי בקני"

שהוא תרגום. כאילו נכתבו הדברים עברית. בטוחני, שתצמח לנו בארץ ספרות גדולה".

הודיתי לסופר ונפרדתי ממנו בחוץ השתוללה סופת סתיו ראשונה וטיפות גשם עבות נפלו על פני וטישטשו ראייתי. הבטתי כה וכה בגן והבחנתי בעץ זית יפה־נוף, המטלטל ענפיו ברוח. כביכול, אין שום רוח שבעולם עשוי לעקור אותו. אכן, הרהרתי, שרשים עמוקים לעץ הזה, ששב לצמות לאחר שעלה עליו הכורת. ועגנון, כלום אין אף הוא נצר משרשים עתיק־יומין?

(1953)

ב

היתה שעת דימדומים. עגנון סילק מן השולחן את הגמרא הגדולה שהיה מעיין בה ופרש להכין לנו תה. "אשתי נסעה אל הבת" — אמר בקומו ללכת אל המטבח — "הנכדה חולה". חזר למרפסת הסגורה, בה היינו מסובים, וערך את השולחן מעשה־מומחה. נזכרתי באותם מסיפוריו, שם הוא מספר כיצד נותר יחידי מאחר ש"אשתי וילדי נסעו לחוץ לארץ", או "אשתי וילדי נסעו לגדרה ואני נותרתי לבדי, ופירנסתי את עצמי במה שהייתי מביא". "נותרתי לבדי" — זהו, כנראה, מצב שהוא גם כמה לו, גם חושש מפניו, כי אוהב־אדם גדול הוא האיש, אף כי הוא נועל את עצמו בשבעה מנעולים מפני טרדנותם של הבריות.

"איש זקן אני" — אמר עגנון, ותווי פניו, הערניים להפליא, וזריזות תנועתיו מעידים את ההיפך מדבריו — "איש זקן אני ואין בי כוח לעשות אף מקצת מן הדברים, שרוצה הייתי לעשות. אדם כשהוא צעיר, יש לו הכוח הגשמי, אבל אין לו הכוח הרוחני; כשהוא זקן — יש לו הכוח הרוחני, אבל הגוף חלש, העיניים אינן מסוגלות. לפני חמש שנים סיפרתי לך על

אמרתי לו: התרשני לשאול מה הם כל אותם הספרים שעל שולחנך, ובמה אתה עוסק כעת?

"אילו הכרת את שיטת עבודתי, היתה זו בוודאי שאלתך הראשונה. מעולם אין ספרים על שולחני בשעה שאני כותב. נוטל אני עט ופיסת נייר, ותו לא. בשנים האחרונות הייתי חולה הרבה וכעת, אם יאריך השם ימי ויתן לי בריאות, הפץ הייתי להקדיש זמני וכוחי להיבור ספר על תולדות הספרות הישראלית. ספר כזה אינו קיים אצל שום אומה ולשון. הוא יכלול 4000 שנה של ספרות עברית, הספרות העברית הקאנונית, המהווה את נכסי־הרוח של ישראל. נושאו הם: כיצד נתחברו הספרים, מה היה גורלם, כיצד נתקבלו באומה, מדוע דבקו בהם ולא באחרים, מה היתה השפעתם. בעיות רבות מתעוררות בשעת עבודה. ניסוח הגמרא הוא הנפלא ביותר — שם אין מלה מיותרת. הכל כאילו חקוק באבן. לעומת זאת במדרשות הניסוח נהפך עממי ופשוט, וככל שהמדרש מאוחר יותר, הדברים עממיים יותר. מצד אחד הפץ אני להתחשב בקורא המודרני, כי מקווה אני לקרבו בעזרת הספר הזה אל המקורות. אך מצד שני קשה לי לוותר על היופי ועל הצימצום הקלאסי של הנוסח הקודם. אתחיל בתנ"ך ואגיע עד הדור האחרון, הוא דור הפילוג לספרות, החדשה, הישנה, היו זמנים, שלא ידענו חלוקה כזו. הכל נחשב ליהדות, אפילו שירים חילוניים — אם רק נכתבו בעברית. עד אשר באה המהפכה. אינני ריאקציונר. אולם אותי מענינת הספרות, שנכנסה לגנוי האומה. יבואו אחרים, צעירים ממני, וימשיכו במפעל בכל אשר נוגע לספרות החדשה".

"סבורני" — הוסיף ואמר לאחר הרהור — "כי הגענו למידה מבורכת של התקדמות. כיום הכל מיטיבים לכתוב עברית. שוב אין הכתיבה העברית נחלת יחידים. לפעמים אני קורא משהו בספרות החדשה, או הצעירה, ועומד מלא התפעלות. קראתי את תרגום שלונסקי של טיל אולנשפיגל. אינו עברית שרשית ונפלאה! זהו תרגום, שלא חשתי בו כלל

ספר סופר וסיפור. הכרך שהראיתי לך אז הוא רק הגרעין, שהרחבתי אותו לכדי ספר בן ארבעה כרכים. ספר, שבו ליקטתי וכתבתי את האגדות והסיפורים על כל ספר מספרי התורה. אבל — אין בי הכוח להשלימו. — וזהו ספר המדינה — שוחחנו בענייני דיומא — ימי שנת העשור למדינה — ועגנון העיר כמה הערות שנוגות. לא התאפקתי ושאלתי מדוע אינו ממשיך בכתבת "ספר המדינה" — "במימי המנדט", אמר, "אפשר היה לקנות לקטרגה כיום כולנו נושאים באחריות. לא, אסור היה לשרים הדתיים לפרוש מן הממשלה".

השיחה נתגלגלה על כמה מאירועי העשור. "אנו בונים מדינה לראוה" — העיר עגנון, משזקפתי גבותי למשמע הדברים, אמר: "אספר לך מעשה שאירע בי. זכורה לך בוודאי הפתיחה לקדיש אחר מיטתם של הרוגי ארץ-ישראל. כתבתי את הדברים בדם לבי ממש, לזכר גיבורי מלחמת השיחרור. באחד מבתי-הכנסת, כאשר סיימו קריאת הש"ס — ולסיום הש"ס אומרים קדיש מיוחד, הקדיש הגדול, — קראו את הפתיחה לקדיש הזה לפני קדיש הסיום. והנה, מלחין אחד באמריקה נודע על-כך, למקרא הפתיחה לקדיש, עד שעמד והיבר חיבור מוזיקלי למלים, שלחתי את חיבורו לקול ישראל, מתוך מחשבה, שדבר זה עשוי לתרום משהו בעשור לנפילת גיבורינו. והנה — לא כלום. ובמקום יצירה זו ואחרות — שבוודאי ישנן — מצפים אותנו ביצירות ובלהקות לעז".

סייעתי לו לסלק את הכלים. "בואי", אמר, "נצא מעט לטייל. או שמא יהיה אוויר הערב צונן בשבילך?" — יצאנו לטייל ברחובות השכונה. עגנון הקדים שלום לכל מבוגר ולכל ילד. ידע את כולם בשמותיהם. "פעמים" — אמר — "אני שקוע כל-כך בענייני עד אשר אין אני רואה את האנשים העוברים על פני, ויש ממודעי הסבורים, שאני מתעלם מהם בכוונה. וכאשר גבירות נאות ממכרותי באות עמי כטרוניה

בשל כך, הריני מסמיק עד תנוכי אונני אם כי אין זה בטבעו של אדם זקן כמוני להסמיק". — נתחנכתי ביני לביני כשאני מנסה לא לפגור אחרי צעדי המזורזים של האיש ההולך לפני ואינו חדל מלשאול על כל הנעשה בתחומה של "הספרות הצעירה". על יזהר שמעתי הרבה טובות" — אמר — "אבל עדיין לא קראתי משלו כלום. אולם אותו אני רוצה לקרוא. דחיתי זאת משום שאני רוצה להתפנות לכך במיוחד. איני רוצה לקרוא בו קריאת סתם, בשעה של עייפות. כאשר אינני יכול לקלוט מה הוא מנסה לעשות". לבסוף שאל על עיסוקי שלי. סיפרתי לו, כי בין השאר נהעורר בלבי רצון לערוך השוואת בין "תמול שלשום" שלו לבין "שכול וכשלוף" לברנר — שני ספרים, המתארים אותם המקומות (יפו וירושלים) באותה תקופה כמעט, והם כל-כך שונים זה מזה.

"מה הפלא?" — אמר. "כל אחד רואה את הדברים אחרת, כל אחד רואה את העולם בעיניו אחרת. ברנר ואני היינו קרובים זה לזה ורחוקים זה מזה כאחד. מעולם לא הייתי קרוב כל-כך לאדם כמו שהייתי קרוב אליו. ובכל זאת — עולמות הפרידו בינינו. ברנר ראה הרבה, אבל הכלים האמנותיים שבידו לא הספיקו לו. גם לא החשיב כראוי את העבר היהודי. יום אחד לקת אור אותי ואותו אצל הרב קוק. ברנר שוב לא ביקר אצלו מעולם ואני — דבקתי בו והייתי לתלמידו. אף השיב לי פעם במכתב בענייני הלכה".

צעדנו ברחובות השכונה שאוויר ארנים אופפם ומבטו של עגנון היה נטוי לפניו, הרחק מכל מה שמסביבו. שקוע היה בזכרונות שמלפני המישים שנה, מימי עלייתו לארץ, בשנת 1908, ושוב לא הבחין באנשים החולפים על פניו. "הייתי צעיר מאוד, ותמים עוד יותר", אמר, "הבאתי עמי את כל הנאיביות של העיירה. היכולה את לשער בנפשך מה היתה בשבילי הפגישה עם כל הסופרים, שחיו אז בארץ? זוכר

אני את היום, שבו ראיתי בפעם הראשונה תצלום של ביאליק, עוד לפני כן, בעיירה. וכי יכולה את לדמות בנפשך מה היה בשבילי? באיזו הערצה, באיזו התפעלות-הלב, בלעתי בעיני את דיוקן המשורר! ש. בן-ציון היה הסופר הראשון שנפגשתי עמו בארץ, ואף הוא עשה עלי רושם עצום. הוא היה אסתאטי, בעוד שברנר היה איש-המוסר. בן-ציון היה אופטימיסט וקיווה לייסד מין ספרות ארץ-ישראלית חדשה, בעוד אשר ברנר היה פסימיסט. אולם אין כל טעם בהשוואות והקבלות כאלה. משום שאינן נותנות את האדם החי. כאשר עליתי לארץ, חשבתי להיעשות לפועל, לעבוד את האדמה באחת המושבות. ש. בן-ציון דיבר על לבי והסביר לי, שדבר זה לא יהיה לפי כוחי. יחסו אלי היה מופלא במינו. היה נוטל ממני את סיפורי קורא אותם בפני זקני יפו ואומר להם: "עוד יבוא יום וכולנו נתבייש בפני החינוך הזה".

עגנון נתחייק לפתע, כמעט מעליו גלי זכרונות שהציפוהו. "הריני מעלה זכרונות, ואין לדבר סוף, ובכלל, עוד אספיק להעלות זכרונות לכשאהיה אדם זקן..." והציץ בי בשובבות המיוחדת לו, שנאיביות של ילד ופיקחות של אמן גדול, שישבעים שנה מאחוריו, משמשות בה בערכוביה.

— אנא — הפצתני — המשך לספר.
 "כן, הימים ההם! היה לי אז חדר, החדר האחרון ביפו, ב'נה-צדק'. שמעונוביץ כתב שיר על החדר הזה. אם כי לא הזכיר אותי בשמי. היתה לי שם מכונת-פתיחות של ספירט, שהיתה מאירה לי בלילה. הייתי מכין לי קפה להם וזייתים, וכותב ימים ולילות. כך ישבתי וכתבתי שלושים ושש שעות רצופות את גבעת החול. ברנר היה אז מפורסם, ואני — בראשית דרכי. בן עשרים ואחת או שתיים. וזכרני, יום אחד נכנסתי אצלו וסיפרתי לו, בשמחה ובגאווה גדולה, שסיפור אחד משלי ניתרגם לגרמנית, נתפרסם בדפוס, ואף קיבלתי ש"ס בעדו! ציפיתי שברנר יברך אותי וישמח בשמחתי, כי

היינו חברים קרובים מאוד. להפתעתי הרבה לא הגיב כלל. נעץ בי את עיניו העגומות, המהורהרות, ואמר: "גדולתו של סופר שמתבצר בתוך עמו, בלשון עמו, במלים אלו ממש אמר. הייתי אז עלם צעיר, הערצתי את ברנר ואהבתי, ודבריו עשו עלי רושם כל ימחה".

"כיום" — המשך עגנון מהורהר — "הדברים נשתנו. החיים נעשו עמוסים יותר, מסובכים יותר. שוב אין פנאי לשמחה הפשוטה, לחברות מלב ללב, כפי שהיתה אז. היינו בעניות גדולה, אבל לא חשנו בה, משום שהצרכים היו מעטים וצנועים. מי שגר בשני חדרים נחשב אז לעשיר גדול, אבל היתה ריענות, והיתה שמחה — שמחת-הלב, שמחת-הנפש. היינו יחד, והיינו נפגשים ומתווכחים ומתלהטים ומתקוטטים בל. הרף אני רציני להיעשות לפועל, או במקרה הגרוע ביותר, לפועל-דפוס. מי העלה אז על דעתו שימצא את פרנסתו עליידי הספרות? חשבתי שאכתוב בלילות, לאחר יום העבודה. הייתי פורה מאוד בתקופה ההיא. הסיפורים שפעו מעטי. הצוירים עלו על לבי בזה אחר זה, ונכתבו בזה אחר זה. לא קניתי לי עדיין את הדיסציפלינה של סופר. התחלתי לכתוב בהיותי צעיר מאוד. בבוצ'ק, עיר מולדתי, השארתי חדר מלא כתבייד, כעת כבר אין הכתיבה באה בקלות שופעת כון, ונעשיתי רגיש עד אימה לכל שינוי חיצוני קל שבקלים. אבל במיוחד אני רגיש לשינויים של נוף. בכתיבתו של תמול שלשום, למשל, חל משבר חמור מאוד בשל כך. באמצע הכתיבה עליתי עם חסידי ברצלוב למירון. כשחזרתי משם ליוו אותי מראות הנוף של מירון ולא הירפו ממני. כל כמה שהשתדלתי להעלות בדמיוני את יפו ואת שבוש, שבהן עסקתי אז, לא הצלחתי".

עגנון הרים ידו לעיניו, כמבריח מראות טורדניים. "הנה, ברגע זה ממש שסיפרתי לך את הדבר, שוב עלו בדמיוני מראות הנוף רבי-ההוד של מירון והתייצבו כחיים לנגד עיני. הנוף מרדף אותי, כובש אותי. אולי משום כך אין

אני דומה אף לאחד מגדולי הסופרים בעולם, שמכינים את עצמם לכתיבת ספר, הוקרים, לומדים, רושמים רשימות. מתי כותב אדם את הסיפור הטוב? בשעה שלא חשב כלל לכתוב אותו. זה נוצר בלבו מאליו. לפתע הוא מקבל כוונה, הצורבת ואינה מרפה, הוא מנסה לכתוב, וזה, הולך! מעולם לא הכינתי את עצמי לכתוב סיפור וכל אותם הסיפורים שהכינתי את עצמי לכתבם, לא כתבתי ולא אכתוב לעולם".

לאחר דממה קצרה חזרו הרהוריו אצל ברנר: "כן", אמר, "חבל שזילזל בעבר היהודי. אין זה נכון מה שאת אומרת כאילו היה זה ברוח הדור. לא כל בני הדור ההוא ברחו מן היהדות. אצל ברנר הקיטרוג על היהדות הוא יותר סוציאלי. ביאליק העלה את הקיטרוג הזה למדרגה רוחנית, קוסמית, עליזנה. בדבריו רואים את האיש המעורה במסורת, אם כי המסורת מעיקה עליו. עול גדול לעצמם ולכשרונם עושים הצעירים שלנו שפורשים עצמם מן העם. העם בכל צורתו: אילו היו בתוך עמם — היו כותבים באופן אחר. אבל עוד יחזרו. כולם יחזרו. יתכן שזה יהיה תהליך ממושך, אולי המישים שנה ויותר, עד שיחזרו לעם".

הפלגנו לשדות השכונה, שדות זרועים קוצים נמוכים, הרוכייחמה, ואבנים. עגנון הכיר שבילי שדות אלה והוליך אותי בהם מתוך בטחון וצרנות.

"יודעת את" — אמר — "העם היהודי, אפילו הוא מתנגד, לכאורה, למצוות, לבו תפוס להן, בלא יודעים. אספר לך מאורע אחד שהייתי עד לו. זה היה לפני שלושים שנה, ואולי יותר. הלכתי אצל הכותל המערבי. מצאתי שם קבוצה של ילדים מנהלל עומדים ומביטים בזילזול על אותם היהודים, בזקנם ובפיאותיהם ובבגדיהם המשוניים, שמתפללים ליד הכותל בערב שבת. אבל פתאום ראו שם כומר אחד עומד ומלגלג עלינו בגלוי. הילדים נתכעסו כל-כך, שרק בקושי עצרתי בהם מלהתפרץ ולהתנפל על אותו הכומר. ככה זה. כל זמן שהם רואים את

היהודים בשפלוחם, המרדנות מתעוררת בלבם. אבל כאשר הם רואים שיהודים אלה נתונים לשמצה — מיד גואה בהם הרגש היהודי. נדמה לי, שלולא קיצוניותם של נטורי קרתא — היו רבים מבני הדור הצעיר כיום מגלים, שיש ביהדות דברים המדברים ללבם. לא, אין זה, כפי שאת אומרת, ענין של ריאקציה, של גלגל חוזר, אלא הכרת המציאות. הדברים שוכנים עמוק בתוך לבם, והם צריכים רק למצוא מחדש את הדרך ללבם, כשם שאירע עם רבים מאנסי ספרד שנעשו אחר-כך צדיקים גדולים".

ישבנו על ספסל, ליד תחנת האוטובוס, הסמוכה לשיכוניהם של עולים חדשים.

"יודעת את", אמר, "במשך שנים אחדות הייתי בא להתפלל במעברה שבסביבה. לא, לא מתוך סקרנות, כפי שאת חושבת. מתוך אהבת ישראל סתם. נדמה לי, שאני אחד ויחיד בין המספרים בעולם כולו שאיננו סקרן מטבעו. כל שאני צריך לדעת — בא אלי לביתי. אינני רודף אקזוטיקה. כמו שלא הלכתי אחר הרומן ההיסטורי, ובכל זאת אני מכיר. על בורנין את יהדות גליציה, את יהדות גרמניה ואת יהדות ארץ-ישראל. הן עומדות לנגד עיני כולן, בשלמותן, ואני יכול לספר על כל פרט ופרט שבהן, כמי שמספר על הנעשה בביתו שלו. האם סבורה את באמת שהדור הצעיר בארץ קורא ספרי?"

שאלה זו מטרידה אותה הרבה. גאוה על מפעלו הספרותי ביחד עם ענווה ועם חשש פן לא ייקרא, פן לא יובן, משמשות בלבו בערבוביה. כמה נאים היו פניו כאשר אמר, כמעט בלחש, כאילו אל עצמו דיבר: "אני הכינתי לדור הזה כלים לספר. עוד יבוא יום ויערכו מחקר כיצד סיפרו קודם שבאתי, וכיצד סיפרו אחרי. אם באמת קוראים ספרי, כפי שאת אומרת, הרי קוראים בהם מפני שמוציאים אצלי אפשרויות לבטא דברים, שאדם הש, ואיננו יודע כיצד ימצא להם ביטוי, דברים שבתחילה הכרה, שבמחשבה הסמויה".

בהפוגת-השתיקה שנשתררה שאלתי אם ניתנים, לדעתו, החיים המתהווים, חיי ההווה, לעיצוב אמנותי בדומה לזכרונות החיים המגובשים מתקופת הילדות. כלומר, אם ניתן לעצב את ההווי ההולכי בארץ, כשם שניתן לעצב את ההווי המגובש של העיירה היהודית.

„כן, בוודאי שכן. אפשר לכתוב, ולכתוב היטב, על הכל, בתנאי שהתוויה היא אמיתית. הסיפור נולד ככרוניקה פשוטה, ובתהליך העיבוד — מה שאתם קוראים „יצירה“ (אני קורא „יצירה“ רק למעשי ידיו של הקב"ה ולהבדיל — ליוצר כלי חרס) — הוא מתעלה, עד שנהפך לכרוניקה עליונה. אבל כמובן שפל מה שהוא עתיק יותר הארומה שלו ריחנית יותר, מתוקה יותר, משכרת יותר. כאשר הייתי בנורבגיה קניתי בקבוק קטן של „ש“ מיוחד במינו. „ש“ זה, לאחר שמכניסם אותו, אין מוציאים אותו לשוק, אלא מאחסנים אותו בחביות, ומטעינים את החביות בספינות. הספינות נוסעות בימינו החביות מיטלטלות, וכאשר הספינה חוזרת, לאחר שנה, לבגמל-הבית שלה, נוטלים את ה„ש“ הזה מן החביות, מריקים אותו לבקבוקים ומוציאים אותו למכירה. הזמן והטיטולטים מעניקים לו את הארומה המיוחדת שלו. כך זה גם בספרות“.

— סיפרת על רישומה של תמונה של ביאליק עליך, בנערותך. האם הכרת אחר-כך את המשורר מקרוב?

„הכרתיו הכרתיו. נפגשתי עמו, והכרתי אותו בארבעה פרקי-זמן שונים. קודם כל — בארץ-ישראל. טיילנו יחד בכל הארץ כולה, חוץ מבירושלים. על החיבה ששררה אז בינינו סיפר פעם פרופ' שץ את האנקדוטה הזאת: יום אחד נכנס למספרה של בריסקר ביפו ושאל את מר בריסקר אם יוכל לספר אותו, מה פירושו? קרא בריסקר, ביאליק בכבודו ובעצמו נשק את עבודתי? פרופ' שץ התפלא כיצד אפשר לנשק עבודתו של ספר, ובריסקר השיב: „כאשר אך זה סיימתי לעשות את זקנו של עגנון, והוא יצא מן המספרה, פגש בו

ביאליק ונשק לו על לחיו. אחר-כך נפגשתי בביאליק בעת הקונגרס הציוני בווינה, הקונגרס האחרון שלפני מלחמת העולם הראשונה. ואחר-כך, אחרי המלחמה, נפגשנו בהומבורג. הוא בא לשם עיף ויגע מרוסיה, דרך ברלין. עתתי היו בידי והייתי מטייל עמו ימים שלמים. היה בא אצלי בבוקר, ועד הצהריים ישב בחדרי. אחרי הצהריים הייתי אני בא אצלו, והיינו מטיילים בכפרים ובשדות עד הצות הלילה, ופעמים יותר, בהפסקה קלה לסעודת-הערב. ביאליק היה מלא היות ולא אהב להיות לבדו. אם כי, כמובן, היו לו שעות שהיה זקוק להתבודדות. היינו משוחחים על ספרות ימי-הביניים, על אישים קדומים, על בעיות מוסר. הספרות החדשה לא עניינה אותו הרבה. אבל יום אחד סיפר לי מתוך התפעלות רבה על סאלאמבו, שקרא בתרגומו של נחום סלושץ. זהו ספר של משורר, שברא יש מאין, אמר בהתרגשות, פלובר העמיד בספר הזה עולם מלא“.

עמדנו לחזור אל השכונה. החשכה ירדה על השדות, ושוב לא ראינו את פניו של איש שיחי, כאשר השיב לשאלתי אם הוא מחלק את סיפוריו לשניים — סיפורים „יהודיים“ וסיפורים „מודרניים“.

„יום אחד“ — אמר — „בא אצלי רב אחד, מלא טענות קשות וחמורות. יש סיפורים משלך, אמר, שאפשר לקרוא בבתי כנסיות. אבל יש סיפורים ש... ניסיתי להסביר לו, שגם בגמרא עוסקים בכל מיני עניינים, בחיי-הציבור של בני אדם וגם בחיי אישות שלהם. הגמרא איננה חוששת מפני החיים בשלמותם, במלואם. אולם דברי לא נתקבלו על לבו. הם רואים את הסיפורים, שעוסקים בעניינים שבינו לבינה, כדבר, שאינו נאה לתלמיד חכם להתעסק בו. מה לעשות? מקודם נמצאו לי קוראים מבין בחורי הישיבה. כיום, אולי ימצאו לי קוראים אחרים. מספרים לי, שבאוניברסיטה גדל והולך מספר הלומדים תלמוד ומדעי היהדות. אולי אקבל קוראים מבין אלו“.

שאלתי אותך אם ידעת המקורות הוא מפתח הכרתי להבנת יצירותי, הגדושות אסוציאציות מקראיות תלמודיות, חסידיות וכו', ואם רק מי שידע לפענח אותן עד תומן יכול לעמוד על משמעותם המלאה של סיפוריו. הדברי תורגמו לאנגלית, לשבדית, לפולנית, לאיטלקית, להונגרית, ולעוד לשונות. כמובן, שעם הלשון מבין יותר. אבל אם יש לדברים מהות, המהות נותרת אפילו בתרגומים, שבהם אין מקום לכל אותן האסוציאציות — של לשון, של צורת היים מסוימת. הנה אנחנו קוראים ספרים, שנכתבו לפני אלפי שנים. גם לנו כבר אבדו מזמן רבות מן האסוציאציות של לשון, ושל חיים, שטעמו בהם קוראים בני זמננו. בכל זאת — בספרות טובה תמיד נשאר מספיק, כדי שפל דור יחוש בה טעם, ירגיש בה יופי, יראה את הציוויות שבה.

שבנו ונכנסנו לביתו של עגנון. הדליק את האור והזמינני לעלות עמו לקומה השניה, לחדר עבודתו. "היו זמנים" — אמר — "שלא הרשית לשום איש, יהיה מי שיחיה להכנס לחדר הזה. אבל כעת אני אדם זקן ומה טעם שאנצור סודותי?" עגנון הזוהרני חזר והזוהר להישמר פן תמעד רגלי במדרגות, ואילו הוא עצמו דילג ועלה לפני. כשהגיע למעלה, הניח ידו על לבו. "שוב איני עובד בחדר הזה, אלא למטה. הנה, רואה את: טמפרמנט לך — כשל בער, אני שוכח שעלי לעלות לאט לאט. אבל לבי יודע זאת, הוא כואב." הספרייה העצומה שבהדר עבודתו המבודד, רחב הידיים, היא ברובה ספרייה תורנית. פתח לפני את הארונות והראה לי את גנוך יצירותיו — במקורן ובתרגומים שונים. על אחד המדפים ניצבו ספרים, שעטיפותיהם הסגוניות העידו עליהם, שבני זמננו הם. "זהו מין אוסף שיש לי של ספרים ואנתולוגיות שבהם הופיעו דברים משלי", אמר. "אני גם קצת אוהב את עצמי..."

— וכי יש בעולם סופר או משורר, שאיננו גם קצת אוהב את עצמו?

החיוך נמחה מעל פניו והוא הניד בראשו:

"לא, אל תאמרי כך. ברנר שנא את עצמו..."

לבסוף הראה לי שכיית-חמדה יחידה במינה, ספר קורות משפחתו, שדפיו הראשונים נכתבו בידי אבות אבותיו לפני שלוש מאות שנה, וכל דור הוסיף בו את קורותיו. הכל כתוב עברית, בכתב-יד שונים ומשונים.

"הקשר העמוק לעבר", אמר, "בא עם הגיל. עוד יבוא יום וגם אתם — דור של ילידי הארץ המתימרים להתחיל הכל מחדש — תרגישו פתאום בכורח שאין לעמוד בפניו לחשוף ולגלות את שרשיכם."

כשירדנו במדרגות נתאנח והוסיף: "כמה יפה היה אילו שמרו יהודים את השבת..." ועלה אלי מן המלים המעטות הללו כל ערגונו על הקדושה שנסתלקה, השמורה וקבועה בלבו — ובספריו — מימי הילדות החוקים שבעבר לימים ומעבר לזמנים.

(1958-9)

גליה ירדני

מוקדש לאבא ולאמא

ט"ז שיחות עם סופרים

! אלמה גרובנסקי

הלקחה ומכירה

אליהו

הואלים, כולו השבוע

התאחדות הסופרים העבריים
מוקדש לאבא ולאמא

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל
הוצאת הקיבוץ המאוחד • תשכ"ב

עין חרופ

ספירת חר הצופים
מחזורי חרופ ופמורה